

ВНЕСОК ЦЕРКВИ В РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ХАРКОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: ОСВІТА ТА ЦЕРКОВНИЙ ДРУК

Розглядаються досягнення релігійної культури Харкова другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: церква, релігійна освіта, церковнопарафіяльні школи, духовна семінарія, єпархіальне жіноче училище, церковний друк, благодійність.

Рассматриваются достижения религиозной культуры Харькова второй половины ХІХ в.

Ключевые слова: церковь, религиозное образование, церковно-приходские школы, духовная семинария, епархиальное женское училище, церковная печать, благотворительность.

Reviews the achievements of religious culture Kharkov 2 nd half of ХІХ century.

Key words: church, religious education, parish schools, a seminary, a diocesan women's school, church press, charity.

Зрушення в соціально-економічному та політичному стані, що відбувалися і в Російській, і в Австрійській імперіях, глибоко вплинули на культурне життя України 2-ої половини ХІХ ст. Після скасування кріпосного права Харків почав розвиватися як великий культурний центр.

Розвиток промисловості в Харкові зумовив потребу в інженерно-технічних кадрах. Тому в місті відкрили середньо-спеціальні навчальні заклади: реальне (1873 р.), комерційне (90-і рр. ХІХ ст.) та інші училища. В 1885 р. технологічний інститут розпочав підготовку кадрів найвищої ланки.

Засновані спілки дослідників і науковців з поширення в народі грамотності, створені жіноча та чоловіча недільні школи, чотири безплатні народні бібліотеки-читальні, відкрито громадську бібліотеку (1886 р., нині — наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка), міський промислово-художній музей (історичний), відділення Російської музичної спілки (1871 р.), музичне училище, Харківський «ліричний» (оперний) театр (1874 р.), жіноча ремісницька (1877 р.) та декоративно-малярна (1898 р.) школи.

Таким чином, наприкінці ХІХ ст. Харків перетворився на величезний культурний центр. Достатньо пригадати декілька прізвищ видатних учених і діячів культури того часу. Серед них: Н. І. Костомаров, А. А. Потебня, А. Н. Бекетов, М. Л. Кропивницький, Н. Н. Синельников, І. Е. Репін, С. І. Васильківський, оперні співаки Григорій та Іван Алчевські та ін.

Розквіту культури Харкова того часу сприяла й церква. Її внесок у загальнокультурну панораму Харкова другої половини ХІХ ст. складно переоцінити. Тому мета статті — проаналізувати місце та

роль церкви в розвитку культури Харкова того часу. Для цього нами було виокремлено головні релігійні сфери, які безпосередньо вплинули на розвиток культури міста: освіта, періодичний друк, благодійність, культова архітектура різних конфесій і церковний спів як предтеча світського хорового мистецтва.

На жаль, рамки наукової статті не дозволяють детально проаналізувати ці аспекти діяльності церкви означеного періоду. Тому ми були змушені поділити весь наявний матеріал на дві статті. У першій, тобто саме в цій, проаналізовано діяльність прогресивних священнослужителів Харківської єпархії XVIII — XIX ст., релігійну та народну освіту і церковний друк. Друга стаття присвячена дослідженню церковної благодійності, внеску церкви в розвиток архітектурного обличчя Харкова та церковному співу як предтечі світської хорової традиції міста.

У фундаментальному дослідженні Д. І. Багалія та Д. П. Міллера (1) надана найповніша картина про культуру Харкова 2-ої половини XIX ст. Історію Харківської Єпархії, зокрема релігійної освіти та друку, викладено М. П. Матвієнко [8]. П. Л. Гомон, М. С. Грушевський дослідили духовні джерела Слобожанщини. Праця В. Швеця, С. М. Пуделко та О. Г. Павловського присвячена діяльності відомих архіпастрів Харківської губернії [13]. Харківський колегіум як просвітницький центр Слобожанської України до заснування в Харкові університету дослідив А. С. Лебедев. Додаткову інформацію про розвиток релігійної освіти та сучасний стан релігійної культури Харківщини отримано на офіційних сайтах Єпархії [14, 15] та з доповіді Високопресвященного Никодима — митрополита Харківського і Богодухівського, присвяченого 200-річчю Харківської єпархії [9].

Збагатити наявний матеріал дозволили маловідомі або зовсім не відомі факти, які були отримані з фондів Харківського обласного та Російського державного історичного архівів. Це — відомості про функціонування парафіяльних шкіл, духовну семінарію, єпархіальне жіноче училище та церковну благодійність.

Детальний аналіз діяльності прогресивних священнослужителів Харківської єпархії XVIII — XIX ст. дозволив переосмислити їх внесок у культурну спадщину міста того часу.

Уже при Харківському колегіумі (1726 р.), заснованому Белгородським архієпископом Єпіфанієм Тихорським, створили перший хор і першу бібліотеку, у фонді якої в 1805 р. було більше 2000 книг різними мовами [15].

Ідея відкриття Харківського університету в 1805 р. пов'язана з іменем не лише В. Н. Каразіна, але й першого архієпископа Харківської єпархії Христофора (Сулими), який крім цього відбудував Покровський монастир, домігся збільшення казенних коштів на утримання Харківського колегіуму, жертвував власні книги для його бібліотеки. Він доклав чимало зусиль для розвитку «всезагальної» освіти, тому його участь у заснуванні Харківського університету була не випадковою.

Серед «батьків-засновників» університету був також настоятель Вознесенської церкви Василь Фотієв. Його організаторська педагогічна діяльність почалася із заснування власного пансіону для навчання дворянських дітей, де він виявив себе як блискучий педагог. В. Н. Каразін, високо оцінивши його педагогічні й організаторські здібності, запропонував Василю Фотієву стати першим богословом Харківського університету. Але не він, а Афанасій Могилевський, кафедральний протоієрей Покровського собору, став першим професором богослов'я в університеті [9].

Андрій Прокопович — ректор Харківського колегіуму, професор богослов'я як блискучий проповідник, крім релігійної діяльності, займався науковою та літературною роботою. Найвідомішими з його творів є: «Слова й мови на свята і високоурочисті дні», «Латинська хрестоматія».

Архієпископ Амвросій (Ключарьов) присвятив своє життя духовній просвіті народу. Він відкрив понад 60 церков, розвинув систему церковнопарафіяльних шкіл, заснував філософсько-богословський журнал «Віра та Розум».

Одним із найосвіченіших ієрархів був Філарет Гумілевський, який став Харківським архієпископом у другій половині XIX ст. Як учений він залишив після себе більше двадцяти праць, серед яких: «Росіяни святі», «Святі південних слов'ян», «Історія російської церкви» і як найцікавішим для нас — «Історико-статистичний опис Харківської Єпархії» в 5-ти томах [14]. Він піклувався про освіту духовенства та всіляко сприяв поширенню писемності серед народу. Саме Філарет Гумілевський заснував єпархіальне жіноче училище для дочок священнослужителів і особливо для сиріт. Його пожертви були спрямовані на розвиток цього навчального закладу. Крім того, Філарет Гумілевський завершив будівництво нової будівлі семінарії, розширив Покровську церкву, перевлаштував інтер'єр архієрейського будинку та ін. [8, с. 95].

Завдяки архієпископу Макарію Булгакову в Харкові почав розвиватися періодичний друк. На сторінках журналів «Духовний вісник», «Духовний щоденник», «Харківські Єпархіальні Відомості», крім питань суто релігійного типу, публікувалися статті з філософії, психології, метафізики, висвітлювалися світські новини і новини з життя Харківської Єпархії.

Благодійна та громадська діяльність Іоанна Чижевського відзначена багатьма нагородами, зокрема Орденом Святої Анни. Завдяки йому в 1896 р. засновано парафіяльне братство, яке піклувалося про освіту дітей прочан і благочинність. У 1898 р. відкрито школу для дівчат на правах міських однокласних училищ, у 1899 р. — лікарню для людей похилого віку. Крім того, Дмитрівська церква опікала сусідню з нею Олександрівську лікарню [14].

Таким чином, «духовенство несло народу грамотність, видя в этом прежде всего залог духовного раскрепощения народа. Ценой неимоверных усилий священники от сельских батюшек до архипастырей несли людям свет Евангельской Истины — строили

храми, при них створювали школи, бібліотеки, богадельні і т. п.» [9, с. 2].

Загалом, у перші роки ХІХ ст. харківське духовенство було нечисленним. У документах Харківського державного архіву вдалося знайти цікавий факт. Архієреї, призначаючи священників на ті чи інші церковні посади, керувалися певними критеріями, головним з яких була вимога про наявність спеціальної освіти. Церковне єпархіальне керівництво намагалося призначити тих священників, які здобули богословську освіту в Харківському колегіумі. Перевагу надавали вихідцям з родин священнослужителів. Місце отримували залежно від рівня духовної освіти. Якщо претендент закінчив Духовну Семінарію, його призначали на посаду настоятеля або священника, якщо колегіум — священником чи дияконом, а якщо училище — то дяком або паламарем [2].

Як свідчать наведені факти, церква потребувала кваліфікованих священнослужителів. Ось чому інтенсивно починає розвиватися система релігійної освіти. Але майже в усіх навчальних закладах навчались не лише діти духовенства, але й представники інших прошарків: міщан, купців та селян.

Програма церковнопарафіяльних шкіл передбачала читання Часослова, Псалтиря, письмо і восьмиголосний церковний спів. Кількість таких навчальних закладів постійно зростала. Якщо в 1732 р. у Харкові було тільки 5 шкіл, то на початку ХХ ст. на Харківщині — уже близько 800 [15].

Нагадаємо, що вже при колегіумі організовано початкову школу, яка дістала назву «Сиропитательный дом» або Бурса, куди приймали дітей духовенства, переважно сиріт і дітей різночинців. Випускники могли продовжити свою освіту не тільки в релігійній сфері, а й у казенних училищах, що виникли наприкінці ХVІІІ ст. Згодом такі люди набували можливість працювати в державних установах.

Духовні училища сприяли поширенню знань у широких народних колах. У вересні 1817 р. при Харківському колегіумі відкрито два училища: парафіяльне, яке давало початкову освіту, і повітове, з утворенням дещо вищого рівня навчання. У семінарський курс ввели нові предмети: канонічне право, сільське господарство, медицину, іконописання, природну історію [8, с.132].

Попит на навчання в подібних навчальних закладах був, мабуть, настільки високим, що єпископ Павло Саббатовський сприяв відкриттю ще двох училищ — в Охтирці та Куп'янську. Для викладання в них запросили кращих випускників колегіуму, а доглядачами — «учительних ієреїв» цих міст.

У таких училищах, крім духовних дисциплін, викладали грамоту і арифметику, тому учні в них здобували своєрідну початкову освіту і право для вступу до вищих духовних навчальних закладів. Випускники духовних училищ, які бажали стати церковниками, обіймали нижчі посади — дячка або паламаря в парафіяльних церквах.

Про роль колегіуму в розвитку мирської освіти свідчить той факт, що при ньому були відкрито так звані додаткові класи, де

викладали інженерну справу, артилерію, іноземні мови та дисципліни художнього циклу: музику, танці, малювання, архітектуру. Ці класи передбачалися переважно для дітей дворянського звання, які готувалися до державної служби.

Відкриття Харківського університету в 1805 р. сприяло поступовій реорганізації колегіуму в Харківську Духовну Семінарію (1840-41 рр.). Додаткові класи колегіуму в 1788 р. перейменували в казенне училище, а потім приєднали до Головного народного училища, яке дістало назву Головного Слобідського Українського училища.

Священнослужителі, які були зацікавлені в підготовці кадрів для різних релігійних потреб у другій половині XIX ст., надавали усям підтримку, зокрема матеріальну. Так, Архієпископ Арсеній благословив відкриття товариства «вспомоществования нуждающимся воспитанникам» Харківської духовної семінарії. Для кращих учнів було затверджено премії, а указом від 9 квітня 1890 р. Святий Синод «учредил стипендию имени митрополита Макария. Такой стипендиат утверждался епархиальным преосвящением из числа самых лучших воспитанников семинарии и должен был быть уроженцем Харьковской епархии из беднейшей семьи» [8, с.132].

На базі семінарії відкрили фундаментальну бібліотеку, що налічувала близько 15 тис. книг. А з 1867 р. Семінарія випускала власні періодичні видання.

Невипадково до 1907 р. кількість учнів у семінарії зростає до 338 осіб [3]. Випускники та вихованці семінарії вели активну просвітницьку роботу. Вона значною мірою впливала на розвиток культурного життя не лише Харкова, але і Слобожанщини, яка відтак стала одним з найрозвиненіших регіонів України [14].

Духовні навчальні заклади відкривали дорогу для юнаків. Складніше було дочкам духовенства й особливо сиротам. Тому 6 червня 1854 р. за ініціативою єпископа Філарета відкрито училище для дівчат духовного звання. Воно існувало на кошти духовенства єпархії, яке особливо піклувалося про сиріт, котрі навчалися в училищі. По благословенню архієпископа Макарія (Булгакова) заведено книгу реєстрації надходжень коштів на допомогу круглим сиротам, які закінчили курс. Коли виходили заміж, вони отримували допомогу 200 руб. У 1867 р. училище було розширено і в ньому навчалися 140 дівчат. На його будівництво Владика Макарій пожертвував 100 руб [13, 62].

У 1868 р. його реорганізовано в єпархіальне жіноче училище, де виховували не тільки майбутніх дружин священнослужителів, але й учительок початкових шкіл. Тому, крім релігійних знань, вивчали основи медицини, сільського господарства та педагогіки. Особлива увага приділялася кулінарії, шиттю та веденню домашнього господарства.

При архієпископі Амвросії єпархіальне жіноче училище капітально відремонтували, побудували нову церкву святої великомучениці Варвари та новий корпус не тільки для дочок духовенства, а й мирян. Цей заклад постійно розширювався, щороку збільшувалася кількість

вихованок. За цим показником серед подібних єпархіяльних училищ Харківське училище перебувало на другому місці після Рязанського. У 1904 р. , через 50 років після його відкриття, в ньому навчалось 653 вихованки. 70 з них — на повному єпархіяльному утриманні і 49 були стипендіатками [8 с. 133]. А вже в 1917 р. в училищі навчалось 846 учениць Архієпископ Амвросій домігся пенсії для викладачів, чого не було в жодному єпархіяльному училищі. Після Жовтневої революції училище реорганізували в гімназію для дівчат, де викладали, крім усього іншого, ще й етикет і хореографію [4].

У своїх спогадах князь Микола Жевахов (1876-1938) — помічник статс-секретаря Державної ради того часу повідомляє про високий рівень навчання вихованок Харківського єпархіяльного жіночого училища. За його словами, їх «без жодних випробувань» приймали в Харківські вищі навчальні заклади: вищі жіночі курси, медичний та комерційний інститути [5, с. 6]. Вони мали перевагу перед іншими кандидатами на посади сільських учительок й запрошувались земськими установами, повітовими училищними радами, інспекторами народних училищ не тільки Харківської, але й інших сусідніх губерній.

Що стосується друкованої продукції церкви, то в 2-й половині XIX ст. в місті видавали 14 «духовно-просвітницьких видань». Тільки при Харківській духовній семінарії з 1863 по 1917 рр. публікували «Духовний щоденник», «Харківські Єпархіяльні Відомості», «Віра і розум», «Духовний вісник» [8, с. 135].

Крім питань суто релігійного типу (проповідей і промов архієпископів, статей священнослужителів, професорів і викладачів університету з проблем богослов'я, історії християнської церкви, релігійно-моральної освіти віруючих та ін.), на сторінках цих журналів публікувалися статті з філософії, психології, метафізики, висвітлювалися релігійні та світські новини з життя Харківської Єпархії.

У 1863 р. за рішенням Св. Синоду при семінарії почали друкувати «Духовний щоденник», концепцію котрого визначив сам архієпископ Макарій. Журнал цілком відповідав своїй назві і складався з окремих рубрик, де друкувалися хрестоматійні уривки з творів отців церкви, основи біблійного вчення, повчальні роздуми на прикладах благочестя і благодійності парафіян. Спеціальний розділ видання був присвячений поясненню літургії або окремих її частин, християнських свят, які збігаються в часі з виходом номера журналу, виходу народних забобонів.

У Додатку до журналу, призначеному для передплатників Харківської єпархії, публікувалися конкретні відповіді на запитання парафіян, друкувалися приватні і загальні розпорядження по духовному відомству, єпархіяльні вимоги, оголошення й матеріали єпархіяльної статистики. Вони були присвячені особливостям окремих парафій й забобонам, які були поширеними на різних територіях єпархії. На сторінках журналу наводилися результати порівняльного аналізу рівня грамотності населення єпархії та «морально-релігійного стану» віруючих. Журнал виходив друком з 1864 по 1866 рр. два рази на місяць.

З 1867 по 1883 рр. при семінарії видавалися і виходили друком по два рази на місяць «Харківські Єпархіальні Відомості», а з 1883 р. — щотижня. Незмінним редактором журналу був протоієрей І. Л. Чижевський. Завдяки цьому виданню читач міг ознайомитися з новинами і розпорядженнями як урядового, так і місцевого єпархіального рівня. На сторінках журналу публікували статті церковно-історичного змісту, проповіді і повчання духовних осіб Харківської єпархії. З 1884 р. «Харківські Єпархіальні Відомості» замінили «Листком Харківської Єпархії» і стали окремою рубрикою журналу «Віра і Розум».

З 1994 р. газета «Харківські Єпархіальні Відомості» друкується щомісяця російською та українською мовами.

З 1884 р. з ініціативи архієпископа Амвросія при Харківській духовній семінарії став виходити друком новий богословсько-філософський журнал «Віра і розум». Редактором призначили ректора семінарії протоієрея Іоанна Кратірова. Концепція журналу відрізнялася від інших видань, оскільки базувалася на світоглядних засадах християнського віровчення.

В інтересах істини взагалі і християнської віри зокрема особливе місце відводилося філософії. Віруючий повинен знати, що поряд з матеріалістичним напрямом завжди існував інший, який ґрунтувався на основах людського духу. Останній має «безсумнівну перевагу перед першим і завдяки суворому логічному висновку сприяє розумному переконанню в основних істинах християнського вчення» [10, с. 817].

У розділі по філософії публікували доступно викладені дослідження з метафізики, історії філософії, психології, історії церкви, уривки з творів мислителів минулого і сьогодення з коментарями.

Крім того в журналі був передбачений розділ з теології, де викладалися догмати християнського віровчення, богослужіння та ін. [8, с. 136].

«Віра і Розум» з відомих причин виходив друком тільки до 1917 р. З 2000 р. його видання відновлено за ініціативою митрополита Харківського і Богодухівського Никодима (Руснака). Журнал виходить друком 2 рази на рік. У ньому за традицією публікуються релігійні, історичні та філософські статті, що висвітлюють проблеми осмислення багатьох питань, які «виникають перед свідомістю сучасної людини» [14]. Тому на сторінках журналу, як і в 2-й половині XIX ст., друкуються праці церковних і світських авторів.

Для розробки богословських, церковно-організаційних і соціальних проблем життя в Харкові засновано журнал «Духовний вісник» за участю найкращих сил міського духовенства [1, с. 883].

Його редактором став В. І. Добротворський, професор богослов'я Харківського університету та настоятель університетської церкви. Журнал друкували на кошти харків'ян, викладачів університету та інших навчальних закладів з 1862 до 1867 рр. [8, с. 135].

З 1883 по 1886 рр. у Харкові почав виходити друком приватний журнал-газета «Благовіст». Його видавцем і редактором був Григорій Іванович Кулжинський. Змістом журналу стали: огляд релігійно-

суспільного життя в Росії і за кордоном, сучасної вітчизняної та іноземної преси з питань духовно-морального розвитку особистості, рецензії книг, нариси, оповідання, життєписи, подорожі, поезія та ін.

Основні підсумки.

Розвитку культури Харкова в другій половині XIX ст. сприяла й церква. Завдяки прогресивній діяльності видатних священнослужителів XVIII-XIX ст. розвивалися традиції благодійності, друкарства, освіти. Створювалися церковнопарафіяльні школи, училища, перші вищі навчальні заклади не тільки Харкова, а й Лівобережної України в цілому. За рівнем духовної культури Харків того часу посідав одне з провідних місць серед інших регіонів України.

З середини XIX ст. харківські священники мали можливість зобути спеціальну освіту та відігравати помітну роль у культурному житті міста. Вони стали поколінням священнослужителів нового типу, які не тільки відправляли релігійний культ, а й займалися громадською діяльністю: благодійністю, засновували та поповнювали бібліотеки при монастирях і навчальних закладах, організовували парафіяльні братства, які турбувалися про освіту дітей парафіян, допомагали малозабезпеченим сім'ям, сиротам, лікарням, видавали 14 духовно-просвітницьких газет і журналів.

До середини XIX ст. релігійна освіта в Харкові сформувалася як система по підготовці кадрів священнослужителів. Для юнаків вона мала кілька рівнів навчання: початковий (церковнопарафіяльні школи) та середньо спеціальний (духовні училища та Харківська Духовна Семінарія).

Для виховання майбутніх дружин священнослужителів і вчителюк початкових шкіл відкрили Харківське єпархіальне жіноче училище. Рівень підготовки дівчат у цьому закладі був настільки високим, що їх приймали в Харківські вищі навчальні заклади без вступних випробувань.

У релігійних навчальних закладах навчалися не лише діти духовенства, але й міщан, купців та селян. Крім суто релігійних дисциплін, які вивчали в таких навчальних закладах, учні мали можливість здобувати інші знання, а випускники могли продовжити свою освіту не тільки в релігійній сфері, а й у казенних училищах, університеті, інститутах, міста і працювати в державних установах.

У 2-й половині XIX ст. у Харкові видавали 14 «духовно-просвітницьких видань»: «Духовний щоденник», «Харківські Єпархіальні Відомості», «Віра і розум», «Духовний вісник», приватний журнал-газета «Благовіст». Крім питань суто релігійного типу, на сторінках цих журналів публікувалися статті з філософії, психології, метафізики, висвітлювалися релігійні та світські новини з життя Харківської Єпархії.

Наприкінці XIX ст. Харків перетворився на великий науковий і культурний центр. До 1899 р. «...к своєму столетньому юбілею Харьковская єпархия подошла с поразительными результатами — 930 храмов: при них 816 школ, 777 храмовых библиотек, 16 богаделен» [9, с. 4].

Щодо перспектив подальших досліджень культури Харкова другої половини XIX ст. слід відзначити пріоритетні напрями: наукові досягнення, релігійно-конфесійні культури, традиції побутового життя та їх внесок у розвиток міста.

Список літератури

1. Багалеї Д. І. Історія міста Харькова за 250 лет его существования (1655-1905) : Істор. моногр. В 2. т. Т. 2. Репр. изд. / Д. І. Багалеї, Д. П. Миллер. — Х., 1993. — 973 с.
2. ДАХО, Ф. 40. Оп. 170, д. 219
3. ДАХО, Ф. 40. Оп. 108, «а», л. 84
4. ДАХО, Ф. № 40. Оп. 101, д.1015, л. 64
5. РГИА. Ф. 753. Оп. 1. д. 6;
6. РГИА , Ф. 797. Оп. 86. 1916.І отд. І стол. Д. 124
7. Історія єпархії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pravoslavie.kharkov.ua/index.php?newsid=79>
8. Лейбфрейд О. Харків. Від фортеці до столиці: Нотатки про старе місто / О. Лейбфрейд, Ю. Полякова. — Х. : Фоліо, 2004. — 330 с.
9. Матвиенко М. П. Історія Харьковской єпархии (1850-1988) / Рус. православная церковь / М. П. Матвиенко. — Х., 1999. — 255 с.
10. Харківська Духовна Семінарія — вчора і сьогодні. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http:// pravoslavie.kharkov.ua/index.php?newsid=87](http://pravoslavie.kharkov.ua/index.php?newsid=87)
11. Харьковская Епархия — вечнозеленая ветвь Украинской Православной церкви : доклад Высокопреосвященного Никодима — митрополита Харьковского и Богодуховского, посвященного 200-летию Харьковской єпархии. 1 октября 1999 г. — Х., 1999. — 8с.
12. Харьковские Епархиальные Ведомости. — 1882. — № 51.
13. Харьков и губерния на страницах газеты «Харьковские Губернские Ведомости» 1838. —1917: (Библ. указ.) / Харьковская государственная научная библиотека им. В. Г. Короленка. — Х. : ХГНБ им. В. Г. Короленка, 1993. — Вып.1-5. — С.
14. Чижевський І. Л. Харківське єпархіальне жіноче училище в п'ятдесятий рік його існування. (6 червня 1854 — 1904 р.) / І. Л. Чижевський. — Х. : Версія для Яковлева, 1904. — С.
15. Швеє В. Архипастыри Харьковской єпархии (1799-1999) / В. Швеє, С. Куделко, О. Павловський. — Х. : Бизнес-Інформ , 1999. — 123 с., ил.

Надійшла до редколегії 26.05.2011 р.